مجله پژوهش و مطالعات علوم اسلامی
سال اول، شماره۳، مهر ۱۳۹۸
ISSN: ۷۶۷۶-۵۷۸۰
www.joisas.ir

شناسایی نظام بانکداری بدون ربای ایران و آسیب شناسی سپرده های قرض الحسنه در این نظام بانکداری(مطالعه موردی: بانک مسکن)

دکتر امیر رضایی [۱]

[۱] مدرس دانشگاه جامع علمی کاربردی- کارشناس مالی بانک مسکن

چکیده

سالیان متمادی است که سنت پسندیده قرض الحسنه به شکل خودجوش و مردمی میان ایرانیان رایج است. با این حال، براساس اطلاعات موجود، نخستین صندوق قرض الحسنه به صورت نهاد مردمی و سازمان یافته در سال ۱۳۴۸ و در یکی از مساجد جنوب تهران تاسیس شد. با تصویب و اجرای قانون عملیات بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۳ قرض الحسنه چه در جانب تجهیز منبع و چه در جانب تخصیص منابع به بانکها و سایر موسسه های مالی دولتی راه یافت. به رغم سابقه طولانی قرض الحسنه در ایران، هنوز گزارش جامع و مطلوبی در این زمینه تدوین و منتشر نشده و به همین لحاظ در ادبیات اقتصاد اسلامی ایران و جهان مغفول مانده است. همچنین در باب علل کاهش مستمر سهم این سپرده در بانکها، کمتر بحثی شکل گرفته است. بدون شک آسیب شناسی این موضوع و یافتن علل اصلی این مسئله، تنها با مطالعه و نظریه پردازی ممکن نبوده، نیازمند تحقیقات میدانی و اجتماعی وسیع خواهد بود؛ لذا درک علل واقعی کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه در نظام بانکی کشور، نقش مهمی در اتخاذ تصمیمات صحیح و سیاست گذاری مناسب در این عرصه خواهد داشت. رسیدن به این دلایل، مسئله اصلی پژوهش حاضر خواهد بود.

واژه‌های کلیدی: نظام بانکداری، ربا، قرض الحسنه، آسیب شناسی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

امروزه بانکها در جهان با ساماندهی و تسهیل مبادلات تجاری و بازرگانی موجب گسترش بازارها و رشد و شکوفایی اقتصادی شده اند و با تجهیز منابع و سوق دادن آنها به سمت بنگاه های تولیدی و تجاری، سرمای ههای اقتصادی را به عوامل مولد تبدیل می کنند و از سوی دیگر با افزایش بهره وری و به کارگیری بخش های غیرفعال، اقتصاد را به سمت اشتغال کامل هدایت می کنند (موسویان، ۱۳۸۰)

تصویب قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲ ضمن تلاش برای حذف بهره از نظام بانکداری کشور، به ارتقای فعالیت بانک ها با رعایت موازین شرعی کمک نمود؛ ولی در عرصه عمل، اجرای این قانون با مشکلاتی گوناگونی مواجه شده و همین موضوع کارشناسان را بر آن داشته تا در این عرصه به پژوهش بپردازند و ضمن بررسی مشکلات و موانع تحقق عملی این ساختار، راهکارهایی برای بهبود کارایی و جامعیت نظام بانکداری بدون ربا ارائه نمایند. قرض به عنوان یکی از رفتارهای مهّم اقتصادی، همواره در طول تاریخ و جوامع مختلف بشری وجود داشته است امّا شریعت اسلام، برای صحّت آن، شرایطی همچون بدون ربا بودن را ضروری و واجب می داند. چنین قرضی از جهت فقهی و حقوقی تحت عنوان «قرض الحسنه» مطرح می شود. با توجّه به اجرایی شدن عملیات بانکی بدون ربا در کشور و استناد قانون و آیین نامه ها و دستورالعملها به مباحث فقهی، لازم است با همان شیوه های استدلالی فقهی، مباحث جاری و جدید بانکداری اسلامی مورد توجّه قرار گیرد تا ضمن پاسخگویی به سؤالات، برای شبهات فقهی، پاسخ و راهکار مناسب پیدا نمود. قانون عملیّات بانکی بدون ربای ایران در زمان تصویب خود از جامع ترین قانون های بانکی بدون ربا شمرده می شد و تا به امروز نیز توانسته است خلأ حاصل از حذف ربا از نظام بانکی را پر کند. امّا این قانون نیز همانند همه ی قانون های بشری دیگر همواره نیازمند اصلاح و تکمیل است.

سپرده های قرض الحسنه به عنوان یکی از بازوهای مهم عملیات یکردن نظام بانکداری بدون ربا، در سال های گذشته با چالش های فراوانی روبه رو بوده است. یکی از مهمترین این چالش ها، کاهش تدریجی سهم

این سپرده ها و به تبع آن کاهش تخصیص تسهیلات قرض الحسنه اعطایی بانکهاست. آمارهای بخش پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران بیانگر کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه از کل سپرده ها از ۱۰ ٪ در اردیبهشت ماه ۱۳۸۳ به ۵,۵ ٪ در شهریور ماه ۱۳۹۳ هستند (بانک مرکزی گزیده آمارهای اقتصادی).

در اسلام قرض الحسنه از جایگاه ویژه ای برخوردار است و در قرآن کریم و روایات معصومان به طورمستقیم و غیرمستقیم، مکرر از آن یاد شده و حتی در برخی منابع، اجر معنوی آن بیشتر از صدقه بیان شده است؛ برای مثال در روایتی از امام صادق آمده است که بر در بهشت نوشته شده، صدقه ده ثواب و قرض الحسنه هجده ثواب دارد (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۳۳)

سالیان متمادی است که سنت پسندیده قرض الحسنه به شکل خودجوش و مردمی میان ایرانیان رایج است. با این حال، براساس اطلاعات موجود، نخستین صندوق قرض الحسنه به صورت نهاد مردمی و سازمان یافته در سال ۱۳۴۸ و در یکی از مساجد جنوب تهران تاسیس شد. با تصویب و اجرای قانون عملیات بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۳ قرض الحسنه چه در جانب تجهیز منبع و چه در جانب تخصیص منابع به بانکها و سایر موسسه های مالی دولتی راه یافت. به رغم سابقه طولانی قرض الحسنه در ایران، هنوز گزارش جامع و مطلوبی در این زمینه تدوین و منتشر نشده و به همین لحاظ در ادبیات اقتصاد اسلامی ایران و جهان مغفول مانده است. همچنین در باب علل کاهش مستمر سهم این سپرده در بانکها، کمتر بحثی شکل گرفته است. بدون شک آسیب شناسی این موضوع و یافتن علل اصلی این مسئله، تنها با مطالعه و نظریه پردازی ممکن نبوده، نیازمند تحقیقات میدانی و اجتماعی وسیع خواهد بود؛ لذا درک علل واقعی کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه در نظام بانکی کشور، نقش مهمی در اتخاذ تصمیمات صحیح و سیاست گذاری مناسب در این عرصه خواهد داشت . رسیدن به این دلایل، مسئله اصلی پژوهش حاضر خواهد بود.

مبانی نظری

تعریف قرض الحسنه

قرض از نظر لغوی به معنای قطع کردن و بریدن است (سعدی، ۱۴۰۸ ؛ معین، ۱۳۶۰؛ سیاح،۱۳۶۵). زمانی که فردی مالی را می طلبد، فرد دیگر آن مال را از خود جدا و به متقاضی عطا می کند. به همین دلیل به چنین عملی قرض گفته می شود (طبرسی، بی تا). از منظر فقهی، قرض تملیک کردن مال به فرد دیگر است به شرطی که قرض گیرنده ضامن ادای خود آن مال یا مثل آن یا قیمت آن، بدون شرط زیادی باشد (موسوی خمینی، بی تا، ج ۹، ص ۶۴۵).

آثار اقتصادی قرض الحسنه

از آنجاکه نهاد قرض الحسنه تأثیر قابل توجهی بر شاخصهای اقتصادی دارد. در این بخش به توضیحاتی درباره آثار آن در بخش های مصرف، توزیع درآمد، کاهش هزینه های تولید و تأثیر آن بر بخش پولی اقتصاد می پردازیم: مصرف جاری قرض گیرندگان با دریافت قرض افزایش می یابد و در زمان بازپرداخت، میزان مصرف کاهش خواهد یافت؛ لذا در مجموع می توان گفت که مصرف حال و آینده آنها تغییر نمی کند. البته در صورت تلاش وام گیرنده برای کسب درآمد بیشتر طی دوره های آتی، انتظار می رود که وام های قرض الحسنه موجب افزایش مصرف افراد شود (حبیبیان، نقیبی، ۱۳۸۱ ، ص ۱۲۸). از نظر برخی کارشناسان، مکانیزم صندوق تعاون قرض (بین افرادی با سطح درآمد یکسان) موجب توزیع افقی درآمد در یک طبقه و مکانیزم صندوق های معاونت قرض (اعطای قرض از افرادی با درآمد بالاتر به طبقات پایین درآمدی) می تواند موجب توزیع طولی درآمد از اغنیا به فقرا شوند (کمیجانی و هادوی نیا، ۱۳۷۷، ص ۱۳۴).

در بخش تولید، تولید کنند های که از وام قرض الحسنه استفاده می کند در قیمت های پایی نتر هم می تواند به فعالیت خود ادامه دهد؛ درحالیکه تولید کننده استفاده کننده از وام با بهره، در قیمت بالاتری مجبور به تعطیل کردن فرایند تولید خود خواهد بود (ماجدی و گلریز، ۱۳۷۳ ، ص ۲۷۴).

آثار اجتماعی قرض الحسنه

قرض الحسنه علاوه بر نتایج اقتصادی می تواند آثار اجتماعی زیادی داشته باشد؛ برای مثال با شکل گیری صحیح این نهاد می توان انتظار داشت که ضمن کاهش فاصله طبقاتی و بهبود وضع معیشت دهک های پایین درآمدی، سطح خدمات تأمین اجتماعی در جامعه افزایش یابد و ازهمین رو ازآنجاکه دلیل اصلی وقوع برخی از جرایم، رفع نیازهای ضروری اقتصادی است، کاهش جرایم و معضلات اجتماعی می تواند متصور باشد.

قرض الحسنه در قرآن

در قرآن دوازده مرتبه و در شش آیه عبارت قرض ذکر شده که در تمامی آنها پس از عبارت قرض، شاهد عبارت «حسنا» هستیم (بقره: ۲۴۵ / مائده: ۱۲). البته باید توجه داشت که در اغلب تفاسیر منظور از قرض الحسنه، انفاق در راه خدا در نظر گرفته شده است. (طباطبایی، ۱۳۶۳ ، ج ۲، ص ۴۳۰). در آیات دیگری نیز بدون استفاده از عبارت قرض، به آداب و توصیه هایی در مورد قرض از جمله مراعات کردن و مهلت دادن به بدهکار (بقره: ۲۸۰)، یاری کردن یکدیگر در کارهای نیک (مائده:۱۲) و سفارش به نگارش قرض و دین (بقره: ۲۸۲) پرداخته شده است.

قرض الحسنه در روایات

رسول خدا می فرمایند: هر کس به برادر مؤمنش قرض دهد، بازای هر درهم آن به وزن کوه احد، رضوی و طور سینا، حسنات در ترازوی اعمال او نهاده می شود و اگر پس از فرارسیدن مهلت با او مدارا کند، از پل صراط بدون رسیدگی به حساب، چون برق سریع و درخشنده می گذرد و هیچ عذابی نمی بیند و هر کس که برادر مسلمانش از او یاری طلبد، اما قرض ندهد، هنگامی که پروردگار نیکان را پاداش می دهد، بهشت را بر او حرام می کند (عاملی، بی تا، ج ۱۳ ، ص ۸۸)

امام صادق نیز دراین باره می فرماید: «کسی که قرض دهد و برایش مدّت معین نماید و شخص مقروض در وقت معین آن را نپردازد، اجر و پاداش هر روز تأخیر مانند پاداش یک دینار صدقه در هر روز است» (همان، ج ۱۸ ، ص ۳۳۰)

البته گفتنی است بر اساس روایات قرض گرفتن بدون نیاز ضروری، عملی نکوهیده تلقّی شده و از آن نهی شده است. امام علی فرمودند: از قرض کردن پرهیز کنید، چون ، قرض باعث غم و اندوه شب و خواری انسان در روز است (حر عاملی، بی تا، ج۱۳:ص۷۷).

ماهیت قرض الحسنه

خداوند متعال در آیه ۱۱ سوره مبارکه حدید می فرماید:« منْ ذَا الّذی یقْرِض اللّه قَرْضاً حسناً فَیضَاعفَه لَه و لَه أجرٌ کَرِیم ». امر قرض الحسنه، سنتی الهی و پسندیده است که مورد تأکید شارع مقدس نیز می باشد. مشهور فقها عقد قرض را عقدی بودن عقد است. مهم ترین « به شرط لا » جایز می دانند، که رکن تمییز آن با ربا، احراز مسئله در باب قرض الحسنه وجود داشتن افراد خیری است که بخواهند یا به هر دلیلی ترجیح دهند؛ پول خود را به صورت قرض الحسنه در اختیار بانک ها قرار دهند. این نیات خیرخواهانه نمی تواند صرفاً مناط عمل بانک قرار گیرد چرا که در چنین فرضی نمی توان حجم سپرده ها را پیش بینی نمود و یا اصلاً ممکن است میزان حجم سپرده ها مطلوب نباشد، بدین ترتیب بانک ها از یکسری مکانیسم ها و روش های انگیزشی نظیر سازوکار قرعه کشی به عنوان یک ابزار تنظیم کننده استفاده می کنند، که محل بحث است. قرض وسیله ای برای تعاون اجتماعی است که موجب می شود کسی که نیاز به مالی دارد آن را از دیگران بگیرد و در فرصت مناسب مثل آنچه را به وام گرفته است پس بدهد. به این دادوستد، هم صاحب مال و هم نیازمند بدان رغبت بیشتری از صدقه و عطیه دارند. صاحب مال می داند که به مثل آنچه وام داده می رسد و نیازمند نیز رفع حاجت می کند بی آنکه درگرو ترحم و لطف دیگری باشد و منتی بر دوش کشد.

به همین دلیل است که در اسلام قرض دادن را در زمره عبادات و حتی برتر از صدقه شمرده اند. (نجفی، جواهرالکلام، ج ۲۵: ۲۸۵) پیش از صنعتی شدن کشورها مبنای قرض نوعی احسان و دستگیری بود؛ به همین جهت قانو ن گذار قرض را بیشتر به عنوان وسیلۀ تعاون اجتماعی می پذیرفت تا یک عامل اقتصادی. اما امروزه و با شکوفا شدن اقتصاد سرما یه داری قرض الحسنه دچار تحول بسیاری گشته است . (کاتوزیان، ۱۳۹۲ ، ج ۱: ۶۲۳)

قانون گذار در ماده ۶۵۰ قانون مدنی تصریح می کند: « مقترض باید مثل مالی را که قرض کرده است رد کند، اگرچه قیمتاً ترقی یا تنزل کرده باشد» همانگونه که در ماده فوق بیان شده و طبق آنچه موردتوجه قانو نگذار نیز قرار گرفته است ترقّی یا تنزل قیمت در هنگام رد قرض اهمیتی ندارد و در واقع در قرض نیز همانند سایر معاملات ، امکان تغییر ارزش کالاها و قدرت خرید پول وجود دارد و دو طرف با در نظر گرفتن این خطرها به انجام معامله توافق می کنند. طبق گفتۀ پیشین به قیاس اولویت باید گفت؛ دریافت هرگونه زیادت و منفعت نیز ممنوع بوده و از نظر شارع مقدس حرام محسوب می گردد. صاحب جواهر بیان می دارد که در قرض، شرط هرگونه نفع و اضافه پرداخت فاسد است. ایشان در این باره می نویسد:« لو شرط النفع حرم ». علامۀ حلّی در کتاب تذکره می گوید: «یشترط فی القرض ان لا یجر المنفعۀ بالقرض»

صاحب جواهر می فرماید: « لو شرط النفع حرم الشرط بلا خلاف فیه ...»

خلاصه این که علمای اسلام اعم از شیعه و اهل سنّت اتّفاق و اجماع دارند بر این که ربای قرضی حرام است (شیرازی ، ۱۳۸۹ ، ج۱: ۵۴).

ماهیت رباء

هرگونه منفعتی که با شرط قبلی درخواست و مطالبه شود ربا محسوب می گردد و محکوم به بطلان و حرمت می باشد. ربا بر دو قسم است: ربا در قرض و ربا در معامله یا خریدوفروش؛ علاوه بر این که بنیاد دین را ویران می کند یک گناه اجتماعی نیز به حساب می آید و به جامعه ضربه وارد می کند. گناه و اثر آن منحصر

به یک یا چند نفر نمی باشد، به همین جهت است که خداوند متعال در قرآن کریم سختگیری خاصی نسبت به رباخواری دارد. محل نزاع در مسئله پیش رو در قرض ربوی می باشد. شرط زیادت در قرض حرام بوده و فرقی نمی کند که زیادت عینیه باشد یا حکمیه، مال مثلی باشد یا قیمی به هرحال ربا محسوب شده و حرام و باطل می باشد. (شعبانی، ۱۳۹۲: ۲۰۶).

مدل مفهومی

براساس مطالعات کتابخانه ای، عوامل زیر را می توان نقاط آسیب پذیر سپرده های قرض الحسنه دانست.

۱. عدم اعتماد مردم به بانکها به علت تخلف از پرداخت صحیح تسهیلات قرض الحسنه
۲. وجود تورم و کاهش ارزش پول
۳. رقابت بانکها برای افزایش سود سپرده های سرمایه گذاری
۴. پایین بودن سطح درآمد سپرده گذاران و مشکلات اقتصادی
۵. تغییرات فرهنگی و اعتقادی مثل کاهش اعتقادات مذهبی و افزایش منفعت طلبی
۶. سقف و تنوع کم در تسهیلات قرض الحسنه
۷. نبود اراده جدی برای گسترش قرض الحسنه از طرف مدیران بانکی
۸. خلأهای قانونی (الزام و تشویق برای جذب قرض الحسنه)

بنابراین مدل مفهومی تحقیق در نمودار زیر ترسیم شده است:

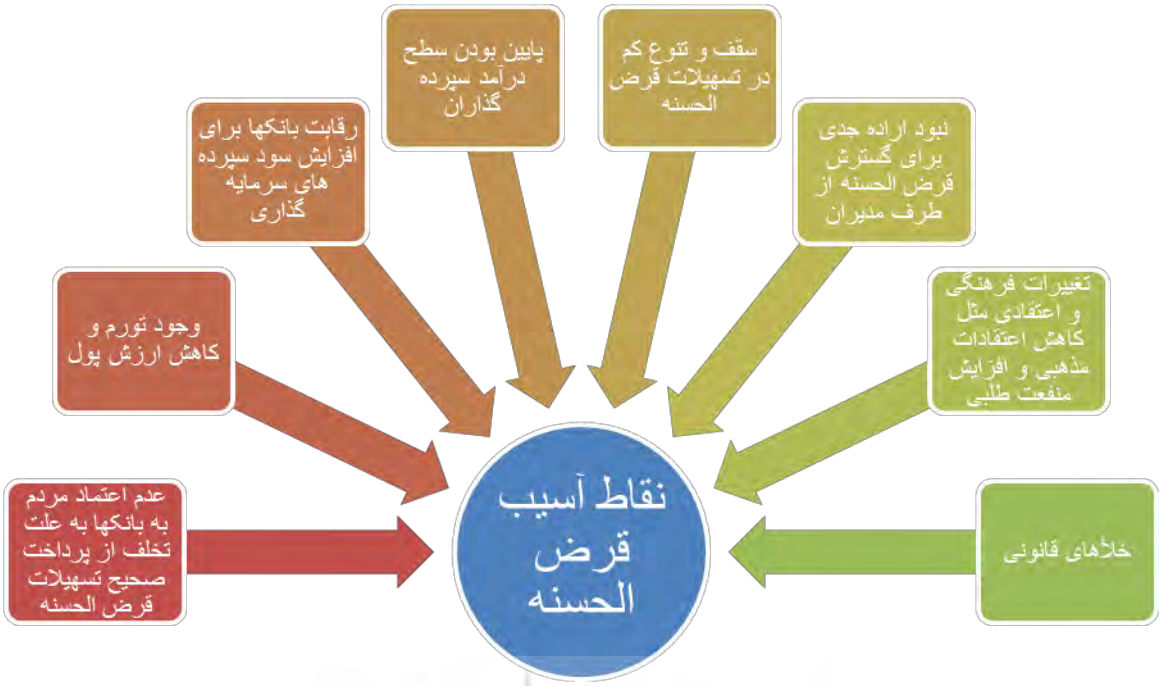

نمودار۱- مدل مفهومی تحقیق

پیشینه تحقیق

موضوع شناسایی نظام بانکداری بدون ربای ایران و آسیب شناسی سپرده های قرض الحسنه در این نظام بانکداری و مطالعه موردی بانک مسکن، موضوعی است که فقط در داخل کشور انجام می شود و تاکنون تحقیقات و مطالعات بسیاری در حول موضوع قرض الحسنه و مسئله ربای بانکی و بانکداری اسلامی پرداخته شده است. در زیر به برخی از پژوهش ها و تحقیقات انجام شده با این موضوع اشاره می شود: محمود حایری؛ ساجده اسلامی(۱۳۹۶)، در مقاله ای تحت عنوان « مبانی فقهی جوایز قرض الحسنه بانک ها» به بررسی قرض الحسنه و مبانی فقهی آن پرداخته است. نگارندگان در این مقاله، درصدد بیان این امر می باشند که با وجود ماهیت مشابه این جوایز با بخت آزمایی سابق، نمی توان حکم به حرمت داد و در نتیجه، حکم تمامی آن چه که امروزه در آن شبهه بخت آزمایی مطرح می گردد، از جمله جوایز قرض الحسنه بانک ها را مشخص می کند.

علی اصغر هادوی نیا(۱۳۹۵)، در مقاله ای تحت عنوان « نقش قرض الحسنه در اقتصاد مقاومتی» به بررسی قرض الحسنه و اقتصاد مقاومتی پرداخته لست. قرض الحسنه در اقتصاد مقاومتی چه نقشی می تواند ایفا نماید؟ این مهم ترین پرسشی است که مقاله در صدد پاسخ به آن است. فرضیه ای که مقاله به دنبال اثبات آن است، این می باشد که قرض الحسنه نقش مثبتی در برخی از مهم ترین مؤلفه های اقتصاد مقاومتی (تعدیل مصرف، عدالت اقتصادی، مردمی بودن، انگیزه جهادی، سلامت اقتصادی و تولید ملی) دارد. برای اثبات این فرضیه، نخست تلاش شده است رابطه میان اقتصاد اسلامی و اقتصاد مقاومتی و قرض الحسنه بررسی شود، سپس هر یک از محورهای شش گانه فوق به طور جداگانه، به عنوان یکی از مؤلفه های اقتصاد مقاومتی معرفی شده و نشان داده شده است که قرض الحسنه در ایجاد آنها چه نقشی ایفا می کند.

عباس عرب مازار(۱۳۸۵)، در مقاله « اندیشه جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی ایران» به بررسی جایگاه قرض الحسنه پرداخته است. نظام بانکی کشور طی سال های مورد بررسی با احتساب ذخایر قانونی به طور میانگین حدود ۶۰ درصد سپرده های قرض الحسنه را صرف پرداخت تسهیلات قرض الحسنه کرده است. یکی دیگر از علل کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه پس انداز در نظام بانکی، رونق گرفتن صندوق های قرض الحسنه ارزیابی می شود؛ به طوری که این صندوق ها موفق شده اند معادل ۶۰ درصد ارزش سپرده های قرض الحسنه در نظام بانکی را طی این سال ها تجهیز کنند.

هادوی نیا (۱۳۷۸) در کتابی با عنوان «قرض الحسنه و آثار اقتصادی آن» به بررسی ماهیّت قرض الحسنه و جایگاه آن در اقتصاد اسلامی و همچنین معرفی آثار اجتماعی و اقتصادی قرض الحسنه می پردازد.

یزدانی (۱۳۹۰) ذیل عنوان « قرض الحسنه و نقش آن در رفع نیازهای اجتماعی و اقتصادی » به تشریح و تأثیر نهاد قرض الحسنه بر متغیّرهای مهم اقتصادی پرداخته است.

محسن خرازی (۱۳۸۴) در مقاله ای با عنوان «پژوهشی در اقسام بانک و احکام آن» احکام فقهی معاملات بانکی را مورد بررسی قرارداده است. ایشان در بخشی از این مقاله، آورده است که چنانچه وام دهنده

(کارگزار) شرط نکند از بانک جایزه دریافت نماید ولی انگیزه او از افتتاح حساب دریافت جایزه باشد، گرفتن این گونه جوایز صحیح است.

مهدی فدایی خوراسگانی(۱۳۸۴) درمقالۀ «بررسی کارمزد تسهیلات مالی با عقود اسلامی» تسهیلات اعطایی در دانشگاه آزاد اسلامی را بررسی نموده است. ازآنجایی که تسهیلات قرض الحسنه ، مهم ترین بخش تسهیلات مالی در یک دانشگاه محسوب شده و مواردی مانند تسهیلات مسکن، ازدواج، وام تحصیلی و ضروری از طریق عقد قرض الحسنه واقع می شود، در بخشی از این مقاله، بحث کارمزد تسهیلات فوق به میان آمده و محاسبۀ آن براساس تعداد اقساط، روش مناسبی برای جایگزینی شیوۀ فعلی دانسته شده است.

فرشته ملاکریمی خوزانی (۱۳۹۰) در بخشی از مقالۀ «بررسی فقهی اخذ کارمزد و ارائه ی تسهیلات به شرط سپرده گذاری در صندوق های قرض الحسنه» به جمع آوری اقوال مراجع معظّم تقلید درباره ی جواز ی ا حرمت دریافت کارمزد تسهیلات قرض الحسنه پرداخته است.

اکبر کمیجانی و علی اصغر هادوی نیا (۱۳۷۷) در مقاله ی خود با عنوان «درآمدی بر جایگاه قرض الحسنه در اسلام و آثار اقتصادی آن» که به روش توصیفی تحلیلی نوشته شده است، سعی دارند با استفاده از منابع فقهی، روایی و تفسیری، ماهیّت قرض الحسنه را مورد توجه قرار دهند.

قرض الحسنه در نظام بانکداری بدون ربا

در این قسمت از پژوهش مصارف قرض الحسنه، مدت بازپرداخت، کارمزد و وثایق مورد نیاز آن از نظر قانون بانکداری بدون ربا بررسی می شود و پس از آن نگاهی به سهم این سپرده ها در بین سپرده های بانکی خواهیم داشت.

مصارف قرض الحسنه

، با تصویب قانون بانکدای بدون ربا در سال ۱۳۶۲ و اجرای آن از ابتدای سال ۱۳۶۳ قرض الحسنه چه در جانب تجهیز منابع و چه در جانب تخصیص منابع به بانکها و سایر مؤسسه های مالی راه یافت. در آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا و در مواد ۱ و ۲ دستورالعمل هایی برای قبول سپرده قرض الحسنه و استرداد اصل این سپرده ها آمده است و در ماده ۳ این آیین نامه به راهکارهای تشویقی از جمله اعطای جوایز، معافیت در کارمزد و حق تقدم استفاده از تسهیلات بیان شده است (وال ینژاد، ۹۳۳۵ ، ص ۹۳۴)

طبق مصوبه جلسه ۵۲۵ شورای پول و اعتبار، نوزدهم فروردین ۱۳۶۳ ، بانک ها در موارد زیر می توانند به متقاضیان، تسهیلات قرض الحسنه اعطا نمایند: الف) تأمین وسایل و ابزار و سایر امکانات لازم برای ایجاد کار جهت کسانی که فاقد این گونه امکانات هستند در شکل تعاونی؛ ب) کمک به امر افزایش تولید با تأکید بر تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی؛ ج)رفع نیازهای ضرور.

مدت بازپرداخت

زمان بازپرداخت برای واحدهای تولیدی و خدماتی (غیربازرگانی و معدنی) حداکثر پنج سال و زمان بازپرداخت وام قرض الحسنه برای رفع نیازهای ضروری اشخاص حقیقی سه سال تعیین شده است. اقساط تسهیلات اعطایی قرض الحسنه می تواند به صورت ماهانه، سه ماهه، شش ماهه، سالانه یا یکباره دریافت شود (هدایتی، ۱۳۸۲ ، ص ۳۲).

کارمزد

کارمزد وام قرض الحسنه در دستورالعمل موجود در حال حاضر حداقل ۲/۵ درصد و حداکثر چهار درصد است مشروط بر اینکه از هزینه های تجهیز منابع قرض الحسنه و نیز تخصیص آن تجاوز نکند. درعمل تقریباً تمامی بانکها، حداکثر نرخ کارمزد یعنی چهار درصد را از مشتری می گیرند. کارمزد قرض الحسنه اعطایی

بانکها به کارکنان خود که برای رفع نیازهای ضروری آنان، طبق دستورالعمل مربوطه پرداخت می شود، یک درصد در سال است مشروط بر اینکه از هزینه تجهیز منابع و نیز هزینه های تخصیص آن تجاوز نکند (همان).

وثایق و تضمین ها

«براساس ماده ۱۵ قانون عملیات بانکی بدون ربا قراردادهای قرض الحسنه بنا بر توافق دو طرف، در حکم اسناد لازم الاجراء و تابع آیین نامه اجرایی اسناد رسمی هستند و به دریافت وثایق و تضمین های دیگری نیازی نیست؛ ولی بانکها می توانند به منظور حصول اطمینان بیشتر از وصول مطالبات خود در برابر قرض الحسنه اعطایی، تضمین های قابل قبول خود را اخذ کنند. در عمل همه برخی بانکها در برابر تسهیلات قرض الحسنه برای رفع نیازهای ضرور دو ضامن معتبر مطالبه می کنند» (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵ ، ص ۲۱)

روش تحقیق

برای روش تحقیق از تکنیک فرایند تحلیل سلسله مراتبی استفاده خواهد شد. فرایند واکاوی سلسله مراتبی یکی از روش‌های تصمیم‌گیری است. واژه AHP[۱] به معنی فرایند تحلیل سلسله مراتبی است. AHP یک ابزار قوی و انعطاف پذیر است که می تواند در حل مسائل پیچیده و تصمیم گیری های چند معیاره، مورد استفاده قرار گیرد. این تکنیک هم جنبه های کمی و هم جنبه های کیفی را مدنظر قرار می دهد.

تکنیک AHP گروهی

بعد از انجام مطالعات کتابخانه ای و جمع آوری پرسشنامه های جدوال مقایسات زوجی، رتبه بندی نهایی موانع به همراه وزن نسبی و نهایی آنها به دست آمد که این رتبه بندی در جدول زیر نشان داده شده است.

[۱] Analytical Hierarchy process

جدول۱-اوزان نهایی ۸ عامل مهم آسیب پذیر سپرده های قرض الحسنه در بانک مسکن.

رتبه	وزن نهایی	موانع
۷	۰,۰۸۸	عدم اعتماد مردم به بانکها به علت تخلف از پرداخت صحیح تسهیلات قرض الحسنه
۲	۰,۱۵۶	وجود تورم و کاهش ارزش پول
۴	۰,۱۴۴	رقابت بانکها برای افزایش سود سپرده های سرمایه گذاری
۳	۰,۱۴۹	پایین بودن سطح درآمد سپرده گذاران و مشکلات اقتصادی
۸	۰,۰۶۸	تغییرات فرهنگی و اعتقادی مثل کاهش اعتقادات مذهبی و افزایش منفعت طلبی
۶	۰,۱۱۰	سقف و تنوع کم در تسهیلات قرض الحسنه
۵	۰,۱۱۸	نبود اراده جدی برای گسترش قرض الحسنه از طرف مدیران بانکی
۱	۰,۱۶۷	خلأهای قانونی (الزام و تشویق برای جذب قرض الحسنه)

یافته های تحقیق

براساس نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل های انجام شده می توان اذعان کرد که عامل خلأهای قانونی (الزام و تشویق برای جذب قرض الحسنه) دارای وزن ۰,۱۶۷ و رتبه اول موانع و نقاط آسیب پذیر سپرده های قرض الحسنه در بانک مسکن دانست. عامل وجود تورم و کاهش ارزش پول با وزن ۰,۱۵۶ در رتبه دوم قرار دارد و می توان گفت یکی از مهمترین موانع و نقاط آسیب پذیر حسابهای قرض الحسنه می باشد. پایین بودن سطح درآمد سپرده گذاران و مشکلات اقتصادی با وزن ۰,۱۴۹ در رتبه سوم جدول قرار دارد و دارای بیشترین تاثیر در آسیب پذیری قرض الحسنه در بانکداری بدون ربای بانک مسکن دارا است. مانع رقابت بانکها برای افزایش سود سپرده های سرمایه گذاری با وزن ۰,۱۴۴ در رتبه چهارم قرار دارد و به همراه دیگر موانع در رده، موانع مهم و تاثیرگذار می باشد. مانع نبود اراده جدی برای گسترش قرض الحسنه از طرف مدیران بانکی با وزن نهایی ۰,۱۱۸ در رتبه پنجم موانع آسیب پذیر حسابهای قرض الحسنه بانک مسکن می باشد و مانع سقف و تنوع کم در تسهیلات قرض الحسنه با وزن ۰,۱۱۰ در رتبه ششم و مانع عدم اعتماد

مردم به بانکها به علت تخلف از پرداخت صحیح تسهیلات قرض الحسنه با وزن نهایی ۰,۰۸۸ در رتبه هفتم، و در نهایت مانع تغییرات فرهنگی و اعتقادی مثل کاهش اعتقادات مذهبی و افزایش منفعت طلبی با وزن نهایی ۰,۰۶۸ در رده هشتم و آخر موانع و نقاط آسیب پذیر حسابهای قرض الحسنه می باشد.

نتیجه گیری

با توجه به نقش کلیدی فعالیت بانکها در ایجاد نشاط اقتصادی یک کشور، سپرده قرض الحسنه پس انداز به عنوان یکی از عوامل اصل تشکیل دهنده سپرده های بانکی می تواند نقش مهمی در رشد اقتصادی یک جامعه داشته باشد. این در حالی است که پژوهش های محققان و بررسی قرض الحسنه در نظام بانکی کشور نشان می دهد این نظام در طول سالهای اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا در تجهیز و تخصیص منابع قرض الحسنه پس انداز، روند نامناسب و رو به افولی داشته است، به طوری که نظام بانکی در این مدت نتوانسته است همپای افزایش نقدینگی در جامعه در جذب سپرده های قرض الحسنه موفق باشد. بانک مسکن از جمله بانک‌هایی است که نه تنها از بحران بانکی متأثر نشده است، بلکه مسیر رو به رشدی را طی می‌کند. بر خلاف سایر بانک‌ها، در مسابقه جذب سپرده به قیمت ملتهب ساختن بازار پول شرکت نمی‌کند. این بانک از جمله بانک‌هایی است که در کنار فعالیتهای مرتبط با مسکن، به طور قرض‌الحسنه فعالیت می‌کند و برخی از سپرده‌های خود را بدون پرداخت سود جذب می‌کند. علاوه بر آن، بانک مسکن وارد بنگاه‌داری نشده است. در حالی که اغلب بانک‌ها به دلیل ورود به عرصه بنگاه‌داری دچار عدم تقارن صورت جریان وجوه نقد هستند، به نظر می‌رسد بانک مسکن دارای صورت جریان وجوه نقد قدرتمندی است و از محل کارمزدهای خدماتی سود مناسبی نیز کسب می‌کند.

کارشناسان، رشد لجام گسیخته نقدینگی از محل متورم شدن شبه پول را به عنوان یکی از مهمترین عوامل شکل‌گیری بحران ارزی و جهش دلار در سال گذشته می‌دانند. مقصر اصلی این روند شکل‌گیری موسسات اعتباری غیرمجاز و رقابت منفی در بازار پول عنوان شده است. با ملتهب شدن بازار پول توسط موسسات

اعتباری غیرمجاز در سال‌های گذشته، بانک‌ها مجبور شدند برای حفظ سپرده‌گذاران خود نرخ‌های سود نامتعارفی را پرداخت کنند. گفتنی است حتی اگر موسسات اعتباری غیرمجار بازار پول را ملتهب نمی‌کردند، بانک‌ها به دلیل ورود همه جانبه به عرصه بنگاه‌داری مجبور بودند عدم تقارن صورت جریان وجوه نقد خود را با جذب سپرده‌های گران‌قیمت جبران کنند. همین موضوع بود که باعث شد با وجود جمع شدن بساط موسسات اعتباری غیرمجاز، رقابت منفی در بازار پول ادامه داشته باشد. بالا گرفتن رقابت منفی در بازار پول باعث توزیع سود موهوم و متورم شدن سپرده‌ها به طور سالانه شد. به عبارت ساده‌تر بانک‌ها در سال‌های اخیر سود ثابتی را در حساب سپرده‌گذاران منظور می‌کردند که در عمل وجود خارجی نداشت. این موضوع رفته رفته منجر به متورم شدن شدید شبه پول و در نهایت انفجار حباب بازار پول و سرایت آن به بازارهای ارز، طلا و سایر دارایی‌ها شد. در واقع سودای کسب سود بانکداران منجر به وضعیتی شد که کل اقتصاد باید هزینه آن را می‌داد. هرچند دلایل بنیادین دیگری نیز در شکل‌گیری این بحران دخیل بود، اما به نظر می‌رسد این رفتار بانک‌ها احتمالا بیشترین سهم را در شکل‌گیری بحران‌های اخیر ایفا کرده است. شوک سیاسی بازگشت تحریم‌ها به سپهر سیاسی و اقتصادی ایران تنها باعث شد این سیستم ناپایدار در بشکند. به عبارت دقیق‌تر زیرساخت فاسد بازار پول دلیل اصلی شکل‌گیری بحران ارزی بود و نباید شوک سیاسی تحریم‌ها را دلیل التهاب بازارها دانست. این در حالی است که برخی بانک‌ها از جمله بانک مسکن ، بدون تحمیل هزینه اضافی به سیستم بانکی و بازار پول، تنها به فعالیت بانکی به عنوان یک بانک اسلامی بسنده کرده‌اند و نه تنها خود را از بحران نجات داده‌اند، بلکه برای سهامدارن خود سود واقعی ساخته‌اند. بررسی صورت‌های مالی بانک مسکن نشان می‌دهد این بانک کم‌حاشیه در سال‌های اخیر، نه تنها موفق شده است سود خود را افزایش دهد بلکه حجم سپرده‌های این بانک نیز رو به رشد است.

منابع

۱. برگزیده آمارهای اقتصادی بخش بانکی و پولی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران در سال های ۱۳۸۳ و ۱۳۹۳.

۲. .طبرسی، ابی علی الفضل بن الحسین(۱۴۰۸ق)؛ مجمع البیان؛ بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۸ق.

۳. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن (۱۴۰۳)، تفسیرمجم عالبیان، قم : مکتبۀ آیۀ الله العظم ی مرعشی نجفی.

۴. حرّ عاملی؛ وسائل الشیعه؛ بیروت: مؤسسه اهل البیت،]بی تا[.

۵. کمیجانی، اکبر و هادوی نیا، علی اصغر(۱۳۷). درآمدی بر جایگاه قرض الحسنه در اسلام و اثرات اقتصادی آن. نامه مفید؛ ش۱۴، ۱۳۷۷.

۶. .۹۳۱۱ ، نامه مفید؛ ش ۹۲ ،» در اسلام و اثرات اقتصادی آن

۷. موسویان، سیدعباس(۱۳۸۶)، طراحی برای سازماندهی صندوقهای قرض الحسنه. اقتصاد اسلامی؛ ش ۱۶ ، زمستان ۱۳۸۳.

۸. موسویان، سیدعباس(۱۳۸۹)، ارزیابی عملکرد سپرده های بانکی در بانکداری بدون ربای ایران. مجموعه مقالات پانزدهمین همایش بانکداری اسلامی؛ تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.

۹. موسویان، سیدعباس (۱۳۹۰)، طرح تحول نظام بانکی: اصلاح قانون و الگوی عملیاتی بانکداری بدون ربا، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۱۰. حبیبیان نقیبی، مجید (۱۳۸۱). قرض الحسنه و راهبردهای توسعه اقتصادی. نامه مفید، ش۳۱، ۱۳۸۱.

۱۱. حبیبیان نقیبی، مجید (۱۳۸۳). قرض الحسنه، نگرشی تفسیری-روایی. فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی. ش۱۶. زمستان۱۳۸۳.

۱۲. ماجدی، علی و حسن گلریز (۱۳۷۳). پول و بانکداری از نظریه تا سیاستگذاری؛ تهران: موسسه بانکداری ایران. ۱۳۷۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی